

**ANIQ FANLAR YO'NALISHI TALABALARIDA IRODAVIY
REGULYATSIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI***Yuldasheva Nilufar Sherqo'zi qizi**O'zbekiston Milliy universiteti psixologiya kafedrasi tayanch doktoranti**Особенности волевой регуляции у студентов точных наук*

Annotatsiya: Ushbu maqolada iroda va irodaviy regulyatsiya borasida olib borilgan tadqiqotlar haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra aniq fanlar yo'nalishi talabalarining irodaviy regulyatsiyaviy sohasining o'ziga xos jihatlari va jinsga ko'ra tafovutlari ko'rsatib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: iroda, irodaviy regulyatsiya, subyektiv nazorat, shaxs yetukligi, internallik

**PECULIARITIES OF VOLITIONAL REGULATION IN STUDENTS OF
EXACT SCIENCES***Yuldasheva Nilufar Sherquzi qizi**Uzbekistan National University Doctorate degree student of Psychology
department*

Abstract: this article provides information on research on volition and volitional regulation. Also, according to the results of the conducted research, specific aspects of the volitional regulatory sphere of students of exact sciences and gender differences were shown.

Key words: will, volitional regulation, subjective control, personality maturity, internality

**ОСОБЕННОСТИ ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ У СТУДЕНТОВ
ТОЧНЫХ НАУК***Юлдашева Нилуфар Шеркози**Национальный университет Узбекистана аспирант кафедры психологии*

Аннотация: в данной статье представлена информация об исследованиях воли и волевой регуляции. Также по результатам проведенного исследования были показаны особенности волевой регуляторной сферы студентов конкретных наук и гендерные различия.

Ключевые слова: воля, волевая регуляция, субъективный контроль, личностная зрелость, интернальность.

Kirish. Iroda va uning kuchi irodaviy harakatlarda (inson harakatlarida) namoyon bo'ladi. Irodaviy harakatlar, barcha aqliy faoliyat kabi, I.P. Pavlov miyaning ishlashi bilan bog'liq[1]. Ixtiyoriy harakatlarni amalga oshirishda miyaning frontal loblari muhim rol o'ynaydi, bunda tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, har safar erishilgan natija oldindan tuzilgan maqsad dasturiga o'xshatiladi. Iroda o'zaro bog'liq bolgan ikkita funktsiyani ta'minlaydi - rag'batlantiruvchi va tormozlovchi, ularda ixtiyoriy harakat shaklida o'zini namoyon qiladi[2]. Shu munosabat bilan iroda faollashtiruvchi (turtki beruvchi, ogohlantiruvchi) va tormo'zlovchiga bolinadi. Rag'batlantirish funktsiyasi insonning faoliyatiga haqiqatda (reaktiv sifatida) emas, balki harakatning o'zida namoyon boladigan ichki holatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yordam beradi. Irodaning tormo'zlovchi funktsiyasi faoliyatning nomaqbul ko'rinishlarini cheklashda namoyon bo'ladi[3]. Rag'batlantiruvchi va tormo'zlovchi

funktsiyalar ixtiyoriy tartibga solish jarayonining “substansial” asosini tashkil qiladi. Irodaviy regulyatsiya – bu inson xulq-atvorini ixtiyoriy tartibga solish, ya’ni uning eng rivojlangan shaklida o’z fikrlari, his-tuyg’ulari, istaklari va xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarishdir[4]. Shunday ekan talabalarda irodaviy regulyatsiyaning o’ziga xos jihatlarini tadqiq etish orqali ularda irodaviy nazoratni rivojlantirishning psixologik yo’llarini ishlab chiqish mumkin. Shu maqsad bilan aniq fanlar yo’nalish talabalarining irodaviy xususiyatlari o’rganilib, ulardagi maxsus jihatlar va jinsiy tafovutlarga ahamiyat qartilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ko’plab tadqiqotchilar irodani o’rganish davomida motivatsion sohaga ko’proq e’tibor berishgan. G’arb va Rossiya psixologlari orasida irodaga ikkita yondashuv mavjud bo’lib, ular: motivatsion va tartibga soluvchi yondashuvlar hisoblanadi[5]. Motivatsion yondashuvga ko’ra (L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, L.I.Bojovich, D.N. Uznadze, A.V. Petrovskiy, R.Dekart, T.Gobbs, V.Vundt, K.Levin, N.Gekxauzen, E.Tolman va boshqalar) irodaning rag’batlantiruvchi funktsiyasi va uning motivatsion tarkibiy qismiga e’tibor qaratiladi[6].

Tartibga solish yondashuvida esa (A. Ben, T. Ribot, V. Jeyms, C. Sherrington, I.M.Sechenov, V.K. Kalin, V.I. Selivanov va boshqalar), irodaning mazmuni bilan birga irodaviy harakat orqali amalga oshirilgan dinamik tomonini ham inobatga oladi[7].

Irodani ruhiy artibga solishning alohida shakli sifatida tushungan birinchi rus olimlaridan bir I.M.Sechinovdir. Uning fikricha, inson ongi bilan bog’liq o’z-o’zini tartibga solish ongli aks ettirish bilan bog’liq bo’lgan ma’lum nerv markazlarining yordami orqali amalga oshiriladi[8].

Shaxsning yetukligi, uning axloqiy rivojlanish darajasi va muvaffaqiyatining ko’rsatkichlaridan biri internallik va motivatsiyadir. Ular shaxsning o’z hayotidagi voqealar uchun javobgarlik darajasini belgilaydi. Internallik deganda shaxsning asosan o’zini hayotida sodir bo’layotgan voqealarning sabablari: o’z qobiliyatlari, sa’y-harakatlari, xarakter xususiyatlari va boshqalar sifatida ko’rishga moyilligi tushuniladi. Internallik muammosining o’zi ko’plab falsafiy, psixologik va sotsiologik tushunchalarda turlicha ko’rsatilgan. Falsafada internallik muammosi taqdir va iroda erkinligi masalalari bilan bog’liq holda ko’rib chiqiladi, masalan, ixtiyoriylik nazariyalarida (A.Shopengauer, E.Xartman va boshqalar) inson irodasining mustaqilligini tasdiqlaydi.

Psixologiyada individual muvaffaqiyatli xulq-atvor va samarali kollektiv xulq-atvorning turli tomonlarini o’rganish bilan bog’liq holda lokus nazorati kategoriyasiga to’xtalib o’tadi; ijtimoiy ta’sirni o’rganishda; shaxs va ijtimoiy jamoalarning axloqiy xulq-atvori masalalari bilan bog’liq holda tushuntiriladi.

Biz tomonimizdan o’tkazilgan tadqiqot maqsadi – aniq fanlar yo’nalishida tahsil oluvchi oliy o’quv yurti talabalaridagi irodaviy regulyatsiyaning o’ziga xos qirralari, jins xususiyatlariga ko’ra tafovutlar mavjudligini o’rganish bo’lib, mazkur xususiyatlarning namoyon bo’lishidagi farqlarni aniqlagan holda, tadqiqot davomida olingan natijalarni tahlil qilish orqali zarur tavsiya va takliflar ishlab chiqishdir.

Tahlil va natijalar. Quyida berilgan jadval orqali tadqiqot sinaluvchilarimizning soni va ularning foiz ko’rsatkichlari haqida ma’lumot berilgan bo’lib, unga ko’ra, respondentlarning umumiy soni 190 nafarni tashkil etib, shundan 107 ta yigitlar (56,3%) va 83 ta qizlardir (43,7%). Tadqiqot obyektining barchasi aniq fanlar bo’yicha tahsil oluvchi talabalar guruhidir.

Jadval №1
Tadqiqot sinaluvchilarining kontingenti

Sinaluvchilar	Soni	Foizi %
Yigitlar	107 ta	56,3%
Qizlar	83 ta	43,7%
Jami:	190	100,0%

Psixologiyada internallik mas'uliyat muammosi bilan bog'liq. Mas'uliyat muhim shaxsiy xususiyat sifatida harakat qiladi va insonning shaxsiy vazifalari doirasini aks ettiradi. Majburiyat deganda shaxsning kimgadir yoki uning vijdoni oldidagi burchi, vijdon ostida esa mas'uliyatni anglash va tajribasi tushuniladi.

Dj.Rotterning "Subyektiv nazorat darajasi" metodikasining Mann-Uitni mezoni bo'yicha jins tafovuti

Ko'rsatkichlar	Jins	N=190	O'rtacha rang	U
Umumiy internallik	Yigitlar	107	93,41	4216,500
	Qizlar	83	98,20	
Muvaffaqiyatda internallik	Yigitlar	107	102,48	3693,500*
	Qizlar	83	86,50	
Muvaffaqiyatsizlikda internallik	Yigitlar	107	98,48	4122,000
	Qizlar	83	91,66	
Oilaviy munosabatlarda internallik	Yigitlar	107	98,08	4164,500
	Qizlar	83	92,17	
Ishlab chiqarish munosabatlarida internallik	Yigitlar	107	99,97	3962,000
	Qizlar	83	89,73	
Shaxslararo munosabatlarda internallik	Yigitlar	107	93,78	4256,500
	Qizlar	83	97,72	
Salomatlik bo'yicha internallik	Yigitlar	107	92,44	4113,000
	Qizlar	83	99,45	

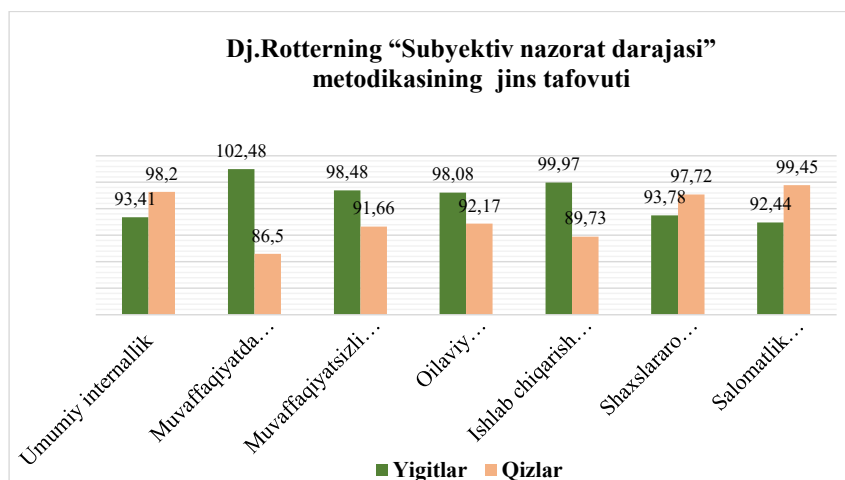
Izoh: * $p \leq 0,05$ (95%).

Subyektiv nazorat darajasi - bu turli vaziyatlarda o'xshash tarzda namoyon bo'ladigan umumlashtirilgan shaxsiy xususiyatdir. Olimlarning fikricha, subyektiv nazorat darajasi shaxsning «bu yerda va hozir» sodir bo'layotgan voqealarga, shuningdek, uzoq muddatli oqibatlarga, ya'ni ijtimoiy yetuklik va shaxsiy mustaqillik uchun javobgarlik hissi bilan bog'liq.

Internal tipdagi shaxslar ular bilan sodir bo'lgan barcha muhim voqealarni o'z faoliyati natijasida baholaydilar. Ular yolg'izlikda samaraliroq ishlaydi, ma'lumot qidirishda faolroq. Bundan tashqari, internal shaxslar tashabbusni talab qiladigan ishda yaxshiroqdir. Ular yanada qat'iy, o'ziga ishongan, shaxslararo munosabatlarda prinsipial, tavakkal qilishdan qo'rqmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, internal shaxslar direktiv yetakchilikni muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir.

Dj.Rotterning "Subyektiv nazorat darajasi" metodikasining Mann-Uitni mezoni bo'yicha jins tafovuti tahlili amalga oshirilganda quyidagicha natijalar kuzatildi. Umumiy internallik ko'rsatkichi bo'yicha yigitlarda o'rtacha rang ko'rsatkichi qizlarning o'rtacha rang ko'rsatkichiga qaraganda pastroq bo'lib, ularning o'rtasida ahamiyatli farqlar kuzatilmadi ($U=4216,500$; $p \leq 0,551$). Olingan natijalar tahlilidan, xuddi yigitlarda bo'lgani kabi qizlarda ham ularning hayotidagi eng muhim voqealar o'z harakatlarining natijasi ekanligini, ularni o'zlari nazorat qila olishlarini anglash tuyg'usi baland bo'lar ekan. Qizlar yigitlarga nisbatan voqealar va umuman hayotlarining rivojlanishi uchun o'zlarining mas'uliyatini his qilishadi. Ular tahsil

oladigan yoʻnalishning bir xilligi nuqtayi nazaridan ham yigitlar va qizlarda masʼuliyat, javobgarlik, turli hodisalarga nisbatan normal javob reaksiyasining mavjudligi deyarli farq qilmaydi.

1-rasm. Dj.Rotterning “Subyektiv nazorat darajasi” metodikasining jins tafovuti boʻyicha oʻrtacha ranglar taqsimoti

Muvaffaqiyatda internallik koʻrsatkichi boʻyicha yigitlarda oʻrtacha rang koʻrsatkichi qizlarning oʻrtacha rang koʻrsatkichiga qaraganda yuqoriroq boʻlib, ularning oʻrtasida ahamiyatli farqlar kuzatildi ($U=3693,500$; $p \leq 0,05$). Yigitlarda hissiy jihatdan ijobiy hodisalar va vaziyatlarni subyektiv nazorat qilish yuqori boʻlib, ular oʻzlari hayotlarida boʻlgan va mavjud boʻlgan hamma narsaga erishganliklariga va kelajakda oʻz maqsadlariga muvaffaqiyatli erisha olishlariga ishonishadi. Qizlarda muvaffaqiyatda internallikning pastroq boʻlishi esa, mental xususiyatimiz jihatidan ota-ona qarmogʻida boʻlish, oʻzini yolgʻiz his etmaslik kabi jihatlarning ularning muvaffaqiyat kaliti boʻlganligi bilan ham tavsiflanadi.

Muvaffaqiyatsizlikda internallik koʻrsatkichi boʻyicha yigitlarda oʻrtacha rang koʻrsatkichi qizlarning oʻrtacha rang koʻrsatkichiga qaraganda yuqoriroq boʻlib, ularning oʻrtasida ahamiyatli farqlar kuzatilmadi ($U=4122,000$; $p \leq 0,396$). Ushbu natijadan yigitlar ham qizlar ham oʻz shaxsiy hayotlarida mumkin boʻlgan omadsizliklardan qochishga harakat qilishadi. Ularda salbiy hodisalar va vaziyatlarga nisbatan subyektiv nazorat boʻyicha farqlar mavjud boʻlmay, bu turli xil muvaffaqiyatsizliklar, muammolar va qiyinchiliklar uchun oʻzini ayblash tendensiyasining namoyon boʻlishida turlichalik kasb etadi.

Mazkur metodikaning boshqa koʻrsatkichlari boʻyicha ham sinaluvchilarning natijalari oʻrtasida ahamiyatli farqlar kuzatilmagan boʻlib, ushbu jihatlar yigitlar ham, qizlar ham birdek oʻzlarini oilaviy hayotidagi voqealar uchun javobgar, oʻz harakatlarini ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishda, jamoada munosabatlarni rivojlantirishda, oʻz taraqqiyotida muhim omil, oʻzlarini boshqa odamlar bilan boʻladigan norasmiy munosabatlarini boshqarishga, oʻzlariga nisbatan hurmat va hamdardlikni uygʻotishga qodir, oʻzlarining sogʻligʻi uchun asosan oʻzini javobgar (agar kasal boʻlsa, oʻzini buning uchun ayblaydi va tiklanish koʻp jihatdan oʻzing harakatlariga bogʻliq) deb hisoblablashlarida qarashlarining oʻxshashliklari natijasi sifatida baholashimizga imkon beradi.

Dj.Rotterning “Subyektiv nazorat darajasi” metodikasining o‘zaro korrelyatsion aloqadorliklari ko‘rsatkichi (Ch.Spirmen mezoni bo‘yicha)

Ko‘rsatkichlar	Umumiy internallik	Muvaffaqiyatda internallik	Muvaffaqiyatsizlikda internallik	Oilaviy munosabatlarda internallik	Ishlab chiqarish munosabatlarida internallik	Shaxslararo munosabatlarda internallik	Salomatlik bo‘yicha internallik
Umumiy internallik	1,000	0,187**	0,430**	0,078	0,046	0,120	0,075
Muvaffaqiyatda internallik		1,000	0,167*	0,213**	0,181*	0,048	0,278**
Muvaffaqiyatsizlikda internallik			1,000	-0,063	0,119	0,003	-0,087
Oilaviy munosabatlarda internallik				1,000	0,203**	0,080	0,049
Ishlab chiqarish munosabatlarida internallik					1,000	0,107	0,076
Shaxslararo munosabatlarda internallik						1,000	0,035
Salomatlik bo‘yicha internallik							1,000

Izoh: * $p \leq 0,05$ (95%), ** $p \leq 0,01$ (99%).

Aniq fanlarga ixtisoslashtirilgan ta’lim yo‘nalishlarida tahsil oluvchi talabalarning “Subyektiv nazorat darajasi” metodikasi asosida o‘zaro korrelyatsion aloqadorliklari ko‘rsatkichi natijalarining tahlili quyidagicha ko‘rinish oldi: shaxsda vaziyatni baholash, turli ekstremal vaziyatlarga tayyor bo‘lish, voqea-hodisalarga nisbatan tolerant bo‘lishni ifodalovchi ichki nazorat tuyg‘usi rivojlangani sari, unda barcha hodisalarning tub zamiridan muvaffaqiyat qidirish, harakatchanlik, samarali natijaga erishishda o‘zini nazorat qila olish, barcha yutuqlarning kaliti irodaviy o‘zini boshqarish ekanligiga ishonish hissi ham ortib borar ekan ($r=0,187$; $p \leq 0,01$).

Shaxsning o‘z maqsadlariga erishishdagi faollik darajasi, uning xatti-harakatlarining mustaqilligi, uning hayotidagi muhim voqealarning aksariyati o‘z harakatlarining natijasi ekanligini anglashlarining ortishi shaxsda muvaffaqiyatlarning asl, tub sababini o‘zidan qidirishga, o‘zidagi javobgarlik tuyg‘usining ortishiga olib kelar ekan ($r=0,430$; $p \leq 0,01$). Bu esa, shaxsda vaziyatni nazorat qila olish, sodir bo‘layotgan voqealar uchun shaxsiy javobgarlik, turli xil hayotiy vaziyatlarni hal qilishda muhim rolni shaxsning o‘zi o‘ynashi haqida tushunchalarni hosil qilishga imkon yaratadi.

Muvaffaqiyatda internallik esa o‘z navbatida, oilaviy ($r=0,213$; $p \leq 0,01$), ishlab chiqarish xarakteridagi ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish ($r=0,181$; $p \leq 0,05$) va kasallikka ijobiy munosabatni (kasallik sababini o‘rganish, davolanish istagining yuqori bo‘lishi, kasal bo‘lmaslik uchun profilaktik choralar ko‘rish) shakllantirib ($r=0,278$; $p \leq 0,01$), o‘zi uchun kurashish kerakligini anglashga turtki bo‘ladi.

Xulosa. Oilaviy hayotdagi barcha past-balandliklarni real qabul qilish, mavjud muammolarga to‘g‘ri, maqbul yechim topishga intilish, oilaviy mas’uliyatni qabul qilishning ortishi shaxsda o‘zaro kechadigan shaxslararo munosabatlarda hamkorlik, sherigini to‘g‘ri tushunish, muloqot jarayonini samarali bo‘lishiga intilish, o‘zini boshqa odamlar bilan norasmiy munosabatlarini boshqarishga, o‘ziga nisbatan hurmat va hamdardlikni uyg‘otishga bo‘lgan harakatlarning dinamikasini ortishiga ham olib kelar ekan ($r=0,203$; $p \leq 0,01$).

Yuqoridagi tadqiqot natijalari tahliliga asoslanib, shaxsda vaziyatni o‘zgartirishga,

o'zgaruvchan dunyo sharoitlariga tez moslashishga qodirlik hissi o'zini subyektiv nazorat qilish darajasining qanchalik darajada rivojlanganligi bilan ham belgilanar ekan. Aniq fanlar bilan mashg'ul talabalarda subyektiv nazorat qilish qobiliyati samarali qarorlar qabul qilish va maqsadlarga erishish, salbiy oqibatlarni bartaraf etish imkoniyatlarini topish bilan bog'liq imkoniyatlarni yaratishda ko'maklashuvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida ularning shaxsiy va o'quv faoliyatlarida muhim ahamiyat kasb etishi aniqlanganligini kuzatishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Рибо Т. Воля в ее нормальном и болезненном состоянии. Пер. с 8-годоп. фр. издания под ред. В. Аболенского. - СПб., 1894. - 190с.
2. Джемс У. Психология /Под ред. Л.А. Петровской. - М.: Педагогика,1991. Гл. 26.
3. Селиванов В.И. Волевая регуляция активности личности. // Психол. журн.-1982. -Т. 3. - №4.-С. 14-25
4. Селиванов В.И. Вопросы воли в советской психологии. //Вопросы психологии и педагогики воли. /Под ред. В.И. Селиванова. - Краснодар, 1969. - С.3-16.
5. Ebert JP, Wegner DM. Mistaking randomness for free will. *Conscious Cogn.* 2011;20(3):965–971. doi: 10.1016/j.concog.2010.12.012. [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar] [Ref list]
6. Elliot, A. J., & McGregor, H. A. (1999). Test anxiety and the hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 628-644.
7. Haggard, P. (2019). The neurocognitive bases of human volition. *Annual Review of Psychology*, 70, 9-28.
8. Frith C. The psychology of volition. *Exp Brain Res.* 2013;229(3):289-299. doi:10.1007/s00221-013-3407-6
9. Frith CD, Friston K, Liddle PF, Frackowiak RSJ. Willed action and the prefrontal cortex in man—a study with pet. *Proc R Soc Lond Ser B Biol Sci.* 1991;244(1311):241–246. doi: 10.1098/rspb.1991.0077. [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
10. Frith CD. The role of dorsolateral prefrontal cortex in the selection of action as revealed by functional imaging. In: Monsell S, Driver J, editors. *Control of cognitive processes*. Cambridge: The MIT Press; 2000. pp. 549–565. [Google Scholar] [Ref list]
11. Abduraxmonova Z. E., Nuraliyeva D. M. Formation of the concept of intelligence in foreign psychology //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 3. – С. 852-857.